

Stanislava D. Marić Jurišin
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
Branka P. Spasić¹
Pedagoški fakultet u Užicu
Univerzitet u Kragujvcu

Primljen: 19. 12. 2024.
Prihvaćen: 20. 12. 2024.
UDC: UDC: 316.752:304.5
DOI: 10.19090/ps.2024.2.137-152
Pregledni naučni rad

VREDNOSTI: POKRETAČ ILI REZULTAT SOCIJALNE INKLUZIJE?

Apstrakt

Socijalna inkluzija, kao kontinuiran i kompleksan društveni proces, podrazumeva da je društvo u poziciji da svojim članovima obezbedi jednakost i ravnopravnost, a da iskoreni svaku vrstu diskriminacije. Osim toga, vezuje se za brojne druge vrednosti kao što su empatičnost, saradnja, zajedništvo, poštovanje različitosti... Savremeno društvo nalazi se pod snažnim globalizacijskim uticajima koji dvojako utiču na vrednosti i vrednosni sistem – s jedne strane, pogoduju inkluzivnim vrednostima, a s druge strane, dovode do snažnih promena na tom polju i širenju globalnih vrednosti, koje trpe i brojne negativne uticaje. U ovom radu, najpre analiziramo teorijske postavke o vrednostima i različite klasifikacije vrednosti, a zatim proučavamo socijalnu uključenost i isključenost, osvrćemo se na pedagoški aspekt socijalne inkluzije i interkulturalnost kao proces paralelan socijalnoj inkluziji. Kako je cilj ovog rada proučavanje veze socijalne inkluzije i vrednosti koje su u osnovi ponašanja i interakcija pojedinaca i društva, finalni deo rada usmeren je na analizu tog odnosa i težnju da se prouči da li su vrednosti pokretač ili rezultat socijalne inkluzije. U zaključku konstatujemo da je ovaj odnos višedimenzionalan i složen i da vrednosti pokreću uključivanje u društvo, ali se i razvijaju i produbljuju kroz taj proces.

Ključne reči: vrednosti, socijalna inkluzija, socijalna isključenost, interkulturalnost, inkluzivne vrednosti

Uvod

Savremeni globalizacijski procesi bitno utiču na sve aspekte života i funkcionisanja društva, što uslovljava burne promene na području vrednosti na kojima se temelji i razvija društvo. Ti procesi mogu se posmatrati iz više perspektiva i na više nivoa.

¹ spasic.branaa@gmail.com

Pre svega, globalizacija se posmatra kao pojava koja istovremeno pogoduje razvoju i urušavanju vrednosti poput demokratije (Munck, 2002) i poštovanja ljudskih prava (Dhakar, 2022). Dalje, savremena atmosfera u društvu može se posmatrati kao pretnja očuvanju globalnog, jer sve više dolazi do homogenizacije kultura (Nag, 2019; Steger, 2003), pa su tradicionalne vrednosti različitih kultura dovedene u pitanje. Takođe, dolazi do širenja globalnih vrednosti, koje pod uticajem brojnih promena, masovnih medija i prevelike dostupnosti informacija mogu biti i pozitivnog i negativnog karaktera (Bojović, 2022; Jensen et al., 2011).

U kontekstu globalizacije, česta je dilema da li su pojedinci sve više slični ili različiti (Steger, 2003), te je pitanje da li eventualne različitosti menjaju položaj pojedinca u društvu u negativnom kontekstu. Kao uvek aktuelan društveni proces prepoznaje se socijalna inkluzija, koja se posmatra kao težnja da se svakome u društvu pruži jednak i ravnopravan tretman u životu, što se prevashodno odnosi na participaciju u socijalnom, ekonomskom, kulturnom i političkom životu zajednice, odnosno na ravnopravnost u ostvarivanju ljudskih prava. Iako su demokratija i ravnopravnost okosnice savremenog društva, ljudska prava, potrebe i težnje nisu uvek zadovoljene, uopšte, ili bar ne na nivou na kome je to potrebno za kvalitetan život i blagostanje. Vrednosti smatramo neodvojivim segmentom socijalne inkluzije, a veza ovih kategorija još uvek je nedovoljno istražena i razjašnjena.

Vrednosti povezane sa socijalnom inkluzijom su jednakost, demokratija, poverenje, poštovanje različitosti, zajedništvo, tolerancija, borba protiv diskriminacije, segregacije i svake vrste različitog tretmana u društvu... Ključno je pitanje da li su ovo vrednosti koje omogućavaju da se proces uključivanja u društvo pokrene, održava i sprovodi na adekvatan način ili se, pak, društvenom inkluzijom mogu iznedriti, razvijati i negovati. U ovom radu usmerili smo se upravo na traganje za odgovorom na ovo pitanje, što implicira da je cilj ovog rada proučiti vezu između socijalne inkluzije i vrednosti kojima pojedinci i celo društvo usmeravaju svoje ponašanje, odnose i interakcije.

Učenje o vrednostima

Kako se navodi u *Pedagoškoj enciklopediji 2* (1989), koren termina vrednost nalazi se u latinskoj reči *valeo*, u značenju jak, zdrav, krepak, valjan. U filozofiji se pojavljuje u drugoj polovini 19. veka, a direktno se preuzima iz ekonomije. Pojam vrednost (ili vrednosti) koristi se i tumači u različitim naukama, uključujući ekonomiju, antropologiju, filozofiju, sociologiju, psihologiju, pedagogiju, pa neki autori (Koković, 2005) smatraju da predstavlja gotovo jednako interdisciplinarni pojam kao pojam sistem. Osim toga, smatra se i jednim od temeljnih pojmova, značajnih za definisanje brojnih drugih pojmova (Petrović i Zotović, 2012). Pored toga, vrednosti se u pomenutim naukama različito tumače i definišu.

Kornelija Mrnjajus, na primer, ističe da su u filozofiji vrednosti određene kao generalne osobine koje se dodeljuju nosiocima vrednosti (lep, koristan, istinit), dok se

u psihologiji i sociologiji odnose na karakterne osobine (mišljenja, stavovi prema pozitivno vrednovanim dobrima), odnosno na subjektivne orijentacije ili stavove prema vrednostima (Mrnjauš, 2008). Za Miladina Životića, sposobnost razlikovanja vrednog od nevrednog (pravedno od nepravednog, istinito od lažnog, lepo od ružnog itd.) jedna je od najvažnijih odrednica čoveka u odnosu na druga bića. Ovde se pojavljuje praksa kao proces tokom koga se vrednosti stvaraju. Naime, priroda kakva jeste ne može se smatrati ni lepom ni ružnom, ni dobrom ni zlom, odnosno, ne može se tumačiti izolovano od čoveka. On je taj koji objektivnoj stvarnosti pridaje određenu vrednost (Životić, 1969).

Iz ugla aksiologije, vrednosti se mogu tumačiti s aspekta stavova, preferencija i donošenja sudova. Naime, ističe se da vrednosti uključuju sve pozitivne i negativne stavove čoveka, kao i osećaje naklonosti prema nečemu što se želi ili, pak, zanemari-vanje istog, kao i druge protivrečne osećaje poput zadovoljstva naspram boli, korisnosti naspram nekorisnosti, odobravanja naspram neodobravanja. Osim što se ljudske vrednosti mogu opisati, o njima se mogu donositi vrednosni sudovi, a mogu se kreirati i one dotad nepoznate i nedefinisane. Sve to znači da, svaki put kada čovek donosi svesnu odluku ili svesno deluje, postoji pretpostavka o postojanju determinante koja razdvaja željeno i poželjno. Dalje, nalazimo da se vrednost istovremeno može tumačiti objektivno i subjektivno, odnosno, kao svojstvo stvari i kao svojstvo duha, kao i da se uvek tumači kao vrednost nečeg objektivnog za određeni subjekt (odnosno, za nekog) ili, drugim rečima, subjektivno doživljavanje objektivno postojećeg. Vrednost, dakle, jedino postoji kada postoji odnos (koji može biti pozitivan ili negativan) subjekta ka objektivnoj stvarnosti (Tanović, 1972). Ovde uočavamo podudarnost s prethodno pomenutim viđenjem Miladina Životića o povezanosti čoveka i objektivne stvarnosti u stvaranju vrednosti.

S druge strane, nalazimo tumačenje da vrednosti ipak ne mogu uključivati negativan odnos prema objektima, već isključivo pozitivan, pri čemu se objekti tretiraju kao cenjeni i značajni. Kod čoveka postoji težnja da se dati objekti realizuju, što podrazumeva potrebu za aktivnom angažovanošću ličnosti pojedinca. Objekti o kojima se u ovom kontekstu govori jesu pojave od socijalne važnosti. Kao još jednu značajnu karakteristiku vrednosti uočavamo uticaj na sveopšte ponašanje čoveka i njegovo formiranje stavova (Rot i Havelka, 1973).

Takođe aksiološki posmatrano, Dragomir Pantić izdvaja nekoliko suštinskih karakteristika vrednosti: to su dijalektičke kategorije, što implicira na postojanje sopstvenih protivrečnosti u sebi samima; istovremeno su i subjektivne i objektivne (što smo ranije uočili kod Tanovića); rezultat su individualnih dispozicija i socijalnih entiteta; nisu univerzalne, već istorijski uslovljene; racionalne prirode su i mogu se empirijski istraživati; teže da istovremeno racionalizuju objektivno postojeće i prevaziđu postojeću ljudsku praksu; svaka dispozicija koja se socijalno i lično smatra poželjnom može biti vrednost. Iz svega navedenog, pomenuti autor izvodi sledeću definiciju: „Vrednosti su relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupe

(elementi društvene svesti), formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima” (Pantić, 1981: 13).

Razmatrajući ovaj pojam, Halsted ističe da se prilikom definisanja vrednosti uvek odnose na stvari koje bismo mogli tretirati kao dobre, poput ljubavi, istine, odanosti, poštenja, a isti autor razmatra tumačenja različitih autora (Halstead, 1996): neki ih tumače kao verovanja i osećanja koje je pojedinac svesno i samostalno izabrao, uvek ih primenjuje i na njih je ponosan (Halstead, 1996, prema Raths et al., 1966), drugi kao stvari koje nas emocionalno obavezuju (Halstead, 1996, prema Fraenkel, 1977) ili promovišu blagostanje čoveka (Halstead, 1996, prema Beck, 1990). Definicija koje Halsted, pak, nastavlja da se pridržava jeste da su vrednosti „principi, fundamentalna uverenja, ideali, standardi ili životna stanovišta, koja deluju kao opšte smernice u ponašanju ili kao polazne tačke u donošenju odluka ili vrednovanju verovanja ili delovanja i koja su usko povezana s ličnim integritetom i ličnim identitetom” (Halstead, 1996: 5).

U *Pedagoškom leksikonu* (1996: 74) nalazimo da vrednost „označava čovekove ciljeve, regulativne principe, težnje ili ostvarenja (na primer: dobrota, istina, lepota, ljubav, svetost, vera i sl.)”, te da predstavlja „oznaku za kvalitet ili svojstvo stvari, pojave ili osobe koje je cenjeno, poželjno ili korisno”. Dalje, za Jovana Đorđevića vrednosti predstavljaju pokazatelje za izbor sredstava za dolaženje do postavljenih vaspitnih ciljeva, a odnose se i na izbore načela vezanih za norme ponašanja i životne ciljeve. Đorđević još dodaje da vrednosti „predstavljaju i znače orijentaciju ka celini klase ciljeva koji se smatraju značajnim za život pojedinca u društvu” (Đorđević, 1997: 22, 23).

Značajnim nalazimo tumačenja Miliona Rokiča, koji se smatra najpoznatijim teoretičarem i istraživačem vrednosti (Đorđević, 2012), a čije ideje citiraju i tumače brojni autori. Naime, neki autori (Jukić, 2013; Mladenović i Knebl, 2000; Vujičić, 1987) navode definiciju Rokiča (1973), po kojoj je vrednost trajno ili postojano uverenje da postoje načini življenja i ponašanja koji su poželjniji i prihvatljiviji u odnosu na one suprotne. Kod drugih, pak, nalazimo da bi se, prema pomenutoj definiciji, vrednosti mogle shvatiti kao uverenja koja upućuju na načine kako neko treba, odnosno ne treba da postupa ili, pak, kao granična egzistencijalna stanja kojima bi trebalo, odnosno ne bi trebalo težiti (Rokech, 1970 prema Budimir-Ninković, 2004). Njegova stanovišta o vrednostima tumači i Mrnjauš, koja razume da bi vrednosti mogle biti višestruki normativi koji određuju bihevioralnu sferu života, što obuhvata socijalne stavove i delovanja, poređenje sebe i drugih, moralno rasuđivanje o sebi i drugima... Bile bi to kognitivne predstave kako ličnih potreba, tako i socijalnih i institucionalnih zahteva, pa se smatraju proizvodom sadejstva socijalnih i individualnih psiholoških snaga (Rokeach, 1973 prema Mrnjauš, 2008).

Neka od određenja ovog pojma obuhvataju tumačenje vrednosti kao kognitivne, emocionalne i bihevioralne determinante, a uključuju i mogućnosti da se zauzme

određeni stav, te da se životnom stilu pojedinca ili grupe da određeni smisao (Budi-mir-Ninković, 2004). Nalazimo, takođe, da vrednosti predstavljaju jednu od bazičnih odrednica života pojedinca, da su deo društvene strukture, kulture i svakodnevnog života. Determinišu svako selektivno delovanje i individualno i grupno su uslovljene i uvek su na neki način uokvirene. Čine „skup opštih uverenja, mišljenja i stavova o tome šta je ispravno, dobro ili poželjno, a što se formira i usvaja kroz proces socijalizacije” (Koković, 2005: 122).

Kao što se različito mogu definisati, vrednosti se mogu različito i klasifikovati, a Jovan Đorđević je, analizirajući kategorizacije vrednosti različitih autora, dao svoj predlog za podelu vrednosti u četiri kategorije (Đorđević, 1997: 25): *vrednosti univerzalnog značaja* (pravičnost, sloboda, humanost, hrabrost, istinoljubivost, ekološki sklad), *vrednosti značajne za društvenu zajednicu* (odgovornost, poštovanje zakona i reda, društvena angažovanost), *vrednosti koje ukazuju na odnose prema drugima* (altruizam, solidarnost, kooperativnost, tolerantnost, poštenje) i *vrednosti koje se odnose na razvoj pojedinca* (integritet, pozitivan odnos prema radu, stvaralaštvo, samokontrola, skromnost i preduzimljivost).

Analiza koncepta socijalne inkluzije

Socijalna inkluzija odnosi se na pružanje ravnopravnosti i jednakosti za život, a omogućava svim pojedincima da participiraju u socijalnom, ekonomskom i kulturnom segmentu života, odlučivanju i doprinosu zajednici (Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, 2019). Drugim rečima, kažemo da bi cilj socijalne inkluzije bio obezbeđivanje ravnopravnosti svim članovima društva, što se smatra jednakim pravom svih (Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini, Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu). Definicija socijalne uključenosti, koja se bazira na *Deklaraciji o ljudskim pravima*, akcenat stavlja na procesualnost i ističe da se pojedincima izloženim većem riziku od isključivanja pruža mogućnost da se integrišu u ekonomski, društveni i kulturni život zajednice u kojoj žive, te da uživaju prava na isti životni standard društva, što im omogućava uključenost u odlučivanje o stvarima koje se tiču ostvarivanja njihovih prava, te njihovih života (Joint report on social inclusion, 2004). Dakle, socijalna inkluzija usmerena je na jednakost i ravnopravnost u ostvarivanju ljudskih prava, uključivanju u svaki vid društvenog života i funkcionisanja. Ipak u naučno-istraživačkoj literaturi češće se nailazi na pojam socijalne isključenosti, koja je značajan problem koji postoji na globalnom nivou. Socijalna isključenost pojedinaca ili čitavih društvenih grupa predstavlja veliki izazov savremenog društva (Leuter i sar., 2014; Zubac, 2020) i čini složen i višedimenzionalni proces (Jelić i Kolarević, 2016; Levitas et al., 2007; Sarkar & Pawreen, 2021; Yadav & Longchar, 2018). U naučnim okvirima, pojam socijalne isključenosti srećemo od nedavno (Babović, 2011; Trbanc, 1996). Ipak, za njegovu raniju upotrebu (koja se vezuje za javne politike), zaslužan je Rene Lenoar (Babović, 2011; Jelić i Kolarević,

2016; Silver, 1994; Škorić, 2016; Zubac, 2020), koji je radeći kao francuski državni sekretar za socijalnu akciju zaključio da određene grupe nisu uključene u sistem socijalnog osiguranja, te ih je nazvao isključenima. Ovoj grupi mahom su pripadali pojedinci s različitim mentalnim ili fizičkim invaliditetima, zavisnici i delinkventi, zlostavljana deca, samohrani roditelji, porodice koje imaju višestruke probleme (Babović, 2011; Silver, 1994), siromašni, stari, te pojedinci sa suicidalnim tendencijama (Silver, 1994; Zubac, 2020). Pojam se vremenom menjao i proširivao, pa se kasnije vezuje i za ekonomske probleme, ali i rano napuštanje školovanja, dugoročnu nezaposlenost, deprivaciju migranata (Babović, 2011).

Socijalna isključenost može se definisati kao „proces u kojem se pojedinci ili grupe isključuju iz mogućnosti, prilika, prava koja proizilaze iz političkih, ekonomskih, socijalnih sfera, koja su im zagantovana uređenjem određenog društva” (Zubac, 2020: 316). Predstavlja proces marginalizacije pojedinaca ili grupa (Jelić i Kolarević, 2016; Joint report on social inclusion, 2004), onemogućavanje potpunog uključivanja u društvo usled stanja poput siromaštva, diskriminacije, nedostatka kompetencija ili mogućnosti za permanentno obrazovanje (Joint report on social inclusion, 2004), što ih dovodi u poziciju smanjenih mogućnosti zapošljavanja i obrazovanja, ali i uključivanja u zajednicu i socijalnu mrežu (Joint report on social inclusion, 2004; Yadav & Longchar, 2018). Položaj ovih pojedinaca ili grupa je takav da su im uskraćena osnovna ljudska prava (Jelić i Kolarević, 2016), resursi i usluge učešća u aktivnostima i odnosima dostupnim ostalima u zajednici, što narušava koheziju i jednakost u čitavom društvu, ali i kvalitet života pojedinca (Levitas et al., 2007).

Kako navode neki autori (Babović, 2011; Babović i sar., 2012), socijalna isključenost može se posmatrati kroz tri bazične dimenzije: *ekonomsku* (isključenost iz podele ekonomskih resursa ili s tržišta rada, neadekvatnost smeštaja, neposredovanje sredstava poput bankovnog računa ili mobilnog telefona), *političku* (isključenost iz političkih procesa, poput izbora, protesta) i *društvenu* (snižen nivo komunikacije i interakcije s drugima, isključenost ili smanjena uključenost u aktivan život zajednice, ograničen pristup obrazovanju, kao i zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti).

Ako posmatramo odakle bi socijalna isključenost mogla da proističe, mogli bismo da uočimo četiri grupe izvorišta. Najpre se izdvaja široko rasprostranjena društvena nejednakost, koja se najčešće bazira na rasnim, nacionalnim ili etničkim obeležjima, pri čemu dolazi do različitog nivoa isključenosti iz društvenog života u odnosu na pomenuta obeležja. Slabo razvijena geografska područja često sama mogu biti uzročnik socijalne izopštenosti, a osim toga uočavaju se i životne okolnosti pojedinaca, u koje možemo svrstati prisustvo bolesti ili invaliditeta, jednoroditeljske porodice, ali i takozvane životne faze koje dovode pojedinca u poziciju podložniju isključivanju iz socijalne mreže i života, kao što su mladost ili starost. Naposljetku, sama dinamika socijalnih promena dovodi do sve učestalijih stvaranja razlika u društvu, što se posebno uočava u svetlu globalizacijskih tokova, kada se, na neki način, izopštavaju svi oni koji ne odgovaraju potrebama savremenog društva (Šporer, 2004).

Pedagoška dimenzija socijalne inkluzije

U proučavanju socijalne inkluzije, istraživačka literatura često upućuje na probleme ekonomske prirode, materijalne deprivacije, nedostupnosti tržišta rada, isključenosti iz sistema zdravstvene zaštite i sistema obrazovanja (Babović i sar., 2012), nedovoljnog ostvarivanja građanskih i političkih prava, lošeg kvaliteta životnog okruženja i uslova života (Levitas et al., 2007), kao i siromaštva kao pojma koji se stavlja uz, a često i izjednačava s pojmom socijalno uključivanje (Babović i sar., 2012; Slijepčević, 2016; Zubac, 2020), ili, ukratko rečeno, onemogućeno ili nepotpuno ostvarivanje određenih ljudskih prava.

U našem fokusu se ipak nalazi nematerijalni aspekt socijalne inkluzije, koji bi uključivao nedostupnost obrazovanja, socijalnih kontakata i drugih socijalnih komponenti značajnih za psihički razvoj pojedinca, njegovo vaspitanje i blagostanje. Ako bismo površno posmatrali socijalnu inkluziju s pedagoškog aspekta, mogli bismo reći da je obrazovanje jedan od značajnijih mehanizama uključivanja pojedinaca u zajednicu, jer se smatra da obrazovni proces dovodi do smanjenja nezaposlenosti zbog veće prohodnosti na tržištu rada, čime se povećavaju materijalna i novčana sredstva, poboljšavaju se egzistencijalni uslovi i smanjuje siromaštvo, te unapređuje integracija u društvo i poboljšava društvena kohezija (Slijepčević, 2016). S obzirom na to da je ovo i dalje fokusirano na društveni (čak sociološki) kontekst, treba pomenuti i samo inkluzivno obrazovanje i značajne prednosti koje ono ima za pojedince.

Inkluziju u obrazovnom kontekstu treba razumeti kao jednak pristup obrazovanju svoj deci, a inkluzivno obrazovanje kao obrazovanje zasnovano na principu poštovanja ljudskih, pre svega dečjih prava u skladu sa *Konvencijom o pravima deteta*. Ovakav pristup zahteva da se kreiraju sistemi škola i obrazovanja koji će odgovarati individualnim potrebama svakog deteta, kao i uklanjanje svih prepreka u sprovođenju inkluzivne nastave (Cvetko i sar., 2000; Dimitrova-Radojičić i Čičevska-Jovanova, 2013; Miles, 2007; Muškinja, 2011; Vican i Karamatić Brčić, 2013). Svako dete ima specifične potrebe, interese i karakteristike, pa bi zbog toga pravo na obrazovanje trebalo da se odnosi na dizajniranje sistema vaspitanja i obrazovanja i takvih obrazovnih programa koji te specifičnosti uzimaju u obzir. Zato se može reći da je koncept inkluzije nastao iz potrebe da se među pojedincima otkloni bilo kakav oblik segregacije (Imširagić, 2011).

Osim što nas zakonski dokumenti (*Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, *Konvencija o pravima deteta*, *Svetska deklaracija o obrazovanju za sve* itd.) obavezuju da čitav obrazovni sistem temeljimo na inkluziji (Maksimović, 2017), iz prethodno navedenog možemo videti da je suština inkluzije uzeti u obzir individuu, pojedinca, njegovu jedinstvenost, mogućnosti, sposobnosti, težnje, želje, aspiracije... Ističemo znatno važnijim suštinsko uvažavanje individualnosti pojedinca nego samo formalno uključivanje na koje nas obavezuju zakonski okviri. To omogućava da se svako oseća dobro, da voli i uvažava sebe, da želi i može da napreduje, da neguje i razvija svoje kapacitete i ostvaruje svoj pun potencijal, što je značajno, pre svega, za samog pojedin-

ca, ali i za društvo u celini. Ovako postavljen cilj inkluzije u obrazovanju (samim tim i u socijalnom okruženju) je ono što usmerava na razvoj suštinskih inkluzivnih vrednosti u društvu, što smatramo preduslovom za razvoj i održivost inkluzivnog pristupa svakodnevnom životu. U skladu sa tim, možemo konstatovati i da obrazovno-vaspitni sistem „u izvesnom smislu predstavlja stožer u prenošenju i utemeljenju vrednosti koje društvo zastupa, na naraštaje koji se obrazuju i pripremaju za aktivno učešće u zajednici kojoj pripadaju” (Autor, 2020: 160).

Interkulturalnost kao praksa socijalnog uključivanja

Usled brojnih društvenih promena i snažnih globalizacijskih tokova, danas je sve učestaliji život u multikulturalnom društvu, gde dolazi do suživota pripadnika različitih kultura na istom prostoru (Hercigonja, 2017), čija je interakcija u tim okolnostima neizbežna, posebno s obzirom na rasprostranjenost globalnih kontakata i sve učestalije migracije (Mrnjauš, 2013; Ninčević, 2009). Ipak, sama raznolikost kultura i njihov suživot ne podrazumevaju i poštovanje, razumevanje i uvažavanje drugih kultura, pa je sve veći akcenat na konceptu interkulturalnosti, gde se odlazi mnogo dalje od tolerancije na kulturnu različitost (Hercigonja, 2017). Multikulturalnost kao bazična pojava (a uz to i interkulturalnost) može se posmatrati s aspekta promovisanja različitosti kao izdvojene vrednosti ili, pak, kao slobodu u odlučivanju i mišljenju (Ninčević, 2009). Ovo daje jaku potporu socijalnom uključivanju, s obzirom na promovisanje različitosti kao centralnog okidača isključenosti iz društva i potrebe za inkluzivnim pristupom.

Interkulturalnost uključuje sposobnost da se iskusi drugačije od kulture kojoj pojedinac pripada, da se pobudi zainteresovanost i otvorenost za drugačije, te empatičnost i osvešćenost o drugačijem, a zahteva od pripadnika multikulturalnog društva da poseduju znanja o drugim kulturama, otvorenost i poštovanje prema njima, kritički pristup promišljanju o „svom” i „tuđem” (Byram et al., 2009, prema Mrnjauš i sar., 2013). Akcenat je na odnosu i interakciji, koja obuhvata upravo interesovanje, prihvatanje i poštovanje. Osim toga, interkulturalnost i uz to interkulturalno učenje i obrazovanje kao srodni pojmovi, uče nas kako da živimo u svetu različitosti, odnosno da uvažavamo različitost u svim oblastima života čime se promovišu demokratija, ravnopravnost i jednakost u ljudskim pravima (Grupa MOST, 2007). Interkulturalnost obuhvata i učenje o zajedništvu, solidarnosti i nenasilnom rešavanju sukoba, a smanjuju se stereotipi, predrasude, diskriminacija, etnocentrizam, nacionalizam (Bedeković i Zrilić, 2014), što se može smatrati bazom socijalne inkluzije. Kako navode Nikolić i Cvijanović (2017), u osnovi interkulturalnog obrazovanja leži ideja da se demokratija i poštovanje ljudskih prava odnose na sve ljude na svetu.

Interkulturalnost inicira promišljanje o razlikama raznorodnog osnova (etničkog, kulturnog i drugih), iskorenjivanju predrasuda, jednakim obrazovnim mogućnostima, toleranciji prema starijima, razlikama u veroispovesti, mišljenju, seksualnom opredeljenju, stavovima (Bosnić Đurić i sar., 2021)... To podrazumeva shvatanje dru-

gih i interakciju s njima (Bosnić Đurić i sar., 2021; Centar za istraživanje etniciteta, 2019). Na osnovu navedenog možemo zaključiti da nas interkulturalnost, kao životni pristup savremenog društva, uči bazičnim inkluzivnim vrednostima kao što su poštovanje i uvažavanje različitosti, demokratija, empatičnost, zajedništvo, solidarnost, sloboda izražavanja sebe...

Vrednosna dimenzija socijalne inkluzije

Vrednosti kao standardi, ciljevi, ideali, stavovi koji leže u osnovi ponašanja pojedinaca i utiču na društvo u celini, vezuju se i za koncept socijalne inkluzije, a suštinsko je pitanje u čemu se ta veza ogleda. Odnos o kome govorimo može se posmatrati kao jednodimenzionalan, gde bi vrednosti bile pokretač socijalnog uključivanja ili bi socijalno uključivanje bilo atmosfera pogodna za razvoj vrednosti. Moguće ga je, pak, posmatrati i kao višedimenzionalan, čak cikličan odnos, kada vrednosti iniciraju socijalnu inkluziju i istovremeno proizilaze i razvijaju se iz nje. U tekstu analizirana istraživačka literatura ne daje konkretan i jednostran odgovor na postavljeno pitanje, ali upućuje na vrednosti koje se vezuju za socijalnu inkluziju, kao što su ravnopravnost, jednakost, dobrobit drugih, participacija, integracija, tolerancija, empatija, uvažavanje različitosti i individualnosti, sloboda, zajedništvo, prihvatanje, poštovanje, nenasilnost, demokratičnost, kao i borba protiv diskriminacije, predrasuda, segregacije...

Društveni odnosi, čiji je jedan od segmenata upravo društvena inkluzija, bitna su komponenta društvenog života pojedinca jer utiču na formiranje slike o sebi, uvežbavanje socijalnih veština i kompetencija, razvijanje veština saradnje, pomaganja drugima, prihvatanja drugih, deljenja (Mikanović i Popović, 2021). Drugačije rečeno, kroz interakciju sa socijalnom sredinom, pojedinci mogu da razvijaju sebe, ali i vrednosti koje podstiču pozitivan odnos sa zajednicom, te otvorenost za uključivanje svih u društvo. Osim toga, kada je reč o vrednostima, interesovanje različitih istraživača za njihovo proučavanje može proisteći iz njihovog doprinosa u tumačenju pojava u društvu i delovanja pojedinaca, i posebno u njihovoj prediktivnoj moći (Joksimović i Janjetović, 2008). Ovde se, dakle, može pronaći bazična veza između socijalne inkluzije i vrednosti.

Osim toga, značajno je osvrnuti se i na zakonsku bazu inkluzije. Naime, brojni dokumenti koji uređuju društveno funkcionisanje, na međunarodnom, a onda i na državnom nivou, baziraju se na poštovanju i negovanju određenih društvenih vrednosti. Pre svega, *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* iz 1948. godine, pored dostupnosti uključivanja u kulturni život, obrazovanje i zdravstveni sistem, obavezuje na tretman svakog pojedinca kao slobodnog i jednakog u pravima, bez razlikovanja po bilo kom osnovu, uz zaštitu od svake vrste diskriminacije (Universal Declaration of Human Rights, 1948). Pored toga, *Svetska deklaracija o obrazovanju za sve* naglašava da svi imaju pravo da koriste obrazovne mogućnosti kako bi razvili svoje pune kapacitete, razvijali se i živeli dostojanstveno, a osim toga, obrazovanje im pomaže da poštuju

svoju kulturu, rade na socijalnoj pravdi, štite životnu sredinu, razvijaju toleranciju, da poštuju opšte humanističke vrednosti i ljudska prava, neguju moralne vrednosti (World Declaration on Education for All, 1990)...

Na osnovu analize svega izloženog u članku, možemo konstatovati da se odnos vrednosti i socijalne inkluzije ne može posmatrati jednodimenzionalno, već isključivo iz višedimenzionalne i ciklične perspektive. Da bi se inkluzivni pristup u društvu razvio i utemeljio, da bi se sprovodio na pravi način i prevazišao nivo formalnosti, neophodno je da društvo u temelju gaji opšteljudske i inkluzivne vrednosti, što podrazumeva da ih i pojedinci kao članovi tog društva poseduju, neguju i „žive”. Ovako posmatrane, vrednosti bi se mogle smatrati jednim od bazičnih preduslova i pokretača socijalne inkluzije. Pored toga, ako se uključivanje u društvo adekvatno realizuje, ako svi članovi zajednice teže uključivanju svih oko sebe, ako teže jednakosti na svim poljima, ako poštuju i vrednuju sve oko sebe, društvo je na putu prevazilaženja diskriminacije i segregacije, širenja tolerancije, ravnopravnosti, poštovanja, čime se neguju i razvijaju ove, ali i brojne druge vrednosti, koje održivom čine pre svega socijalnu inkluziju, ali i blagostanje i razvoj društva u celini, kao i pojedinaca koji ga čine i osećaju se dobro, prihvaćeno i ostvarenih potencijala u društvu kome pripadaju.

Zaključak

Teorijska promišljanja o vrednostima pokazuju dihotomiju u shvatanjima autora koji su izneli svoje perspektive o tumačenju ovog pojma, te da univerzalna definicija ne postoji, što ukazuje na kompleksnost samog pojma. Ono što je sigurno, jeste da je priroda ovog pojma interdisciplinarna, jer se vezuje za ekonomiju, filozofiju, antropologiju i druge društvene nauke, uključujući i pedagogiju. Vrednosti se tumače kao osobine, sposobnosti, stavovi, naklonosti, verovanja, osećanja, obaveze, principi, težnje, orijentacije, sudove, koji se odražavaju na ponašajnu sferu čovekovog života. Istraživačka literatura upućuje na činjenicu da se vrednosti često ne mogu tumačiti izolovano od društva, što potkrepljuje potrebu tumačenja vrednosti u kontekstu društvene inkluzije. Različite klasifikacije ističu brojne vrednosti, među kojima su sloboda, jednakost, samopoštovanje, osećaj pripadnosti, učtivost, poštovanje, iskrenost, odanost, humanost, altruizam, tolerantnost... Tumačenja socijalne inkluzije svedoče o povezanosti s pomenutim vrednostima, a ovom radom nastojali smo da bliže analiziramo u čemu se ta veza ogleda.

Kako sami zakonski okviri, na čelu s *Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima*, obavezuju društvo na jednakost, ravnopravnost i demokratiju i protive se svakom obliku diskriminacije, očekuje se da se društvo temelji upravo na tim vrednostima i da pojedinci svoje ponašanje i interakcije usmeravaju istim. Ovo znači da bi svako društvo u osnovi trebalo da bude inkluzivno i otvoreno za sve, odnosno, da počiva na određenim vrednostima. To implicira da društvo razvijenih vrednosti obezbeđuje uključivanje svim pojedincima koji ga čine. Osim toga, savremeno društvo sve je više interkulturalno društvo, koje obezbeđuje zajedništvo, toleranciju, razumevanje

i poštovanje drugih i drugačijih od sebe, što ponovo dovodi do povećane tolerancije, uključenosti različitih u društvo i jednakosti, kao i smanjenja diskriminacije. Ovako postavljena teza upućuje na to da bi se vrednosti mogle posmatrati kao pokretač i preduslov socijalne inkluzije. Dalje, inkluzivno društvo širiće inkluzivne vrednosti, produbljiće opšteljudske vrednosti i postavljaće temelje za sopstveni razvoj i razvoj svojih članova u inkluzivnim okvirima. Povećavaju se šanse da se na vrednosnim temeljima vaspitavaju pojedinci, uređuju društvene institucije i obrazovni sistem i da se osiguravaju dugoročni efekti. Ova, pak, teza implicira na to da inkluzivna zajednica omogućava razvoj, produbljivanje i širenje različitih vrednosti. Dakle, opšti zaključak ovog rada bio bi da je odnos vrednosti i socijalne inkluzije složen i višedimenzionalan, da se ne može posmatrati iz jedne perspektive, da su vrednosti istovremeno pokretačka snaga i siguran rezultat socijalnog uključivanja, da društvo treba da se temelji na vrednostima da bi bilo inkluzivno i da će inkluzivno društvo razvijati i širiti bazične ljudske vrednosti, pa se ovaj odnos može smatrati cikličnim, a ove dve kategorije, vrednosti i inkluzija – međuzavisnim.

VALUES: AN INITIATOR OR A RESULT OF SOCIAL INCLUSION?

Summary

Social inclusion, as a continuous and complex social process, implies that society adopts a stance to ensure equality and fairness for all its members and to eliminate every form of discrimination. Furthermore, it connects to many other values, such as empathy, cooperation, community, and respect for differences. Modern society is heavily influenced by globalization, which has a dual impact on values and the value system—on the one hand, it promotes inclusive values, while on the other, it brings significant changes to this field and leads to the spread of global values, which are subject to numerous negative influences. In this paper, we begin by analyzing theoretical propositions about values and various classifications of values. Next, we examine social inclusion and exclusion, reflecting on the pedagogical dimension of social inclusion and interculturality as a parallel process to social inclusion. This paper aims to explore the connection between social inclusion and values, which form the basis of behavior and interactions between individuals and society. The final section examines this relationship, questioning whether values serve as the initiators or the outcomes of social inclusion. We conclude that the relationship is multidimensional and complex, with values not only driving inclusivity in society but also evolving and deepening through the process.

Key words: values, social inclusion, social exclusion, interculturality, inclusive values

Literatura

- Babović, M. (Ur.) (2011). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*. Beograd: SeConS – grupa za razvojnu inicijativu, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. <https://jugovic.fasper.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/10/Socijalno-uklju%C4%8Divanje-koncepti-stanje-politike.pdf>
- Babović, M., Vuković, O., Cvejić, S. i Vuković, D. (2012). *Socijalno uključivanje na lokalnom nivou*. Beograd: SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu. <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/22-Socijalno-ukljucivanje-na-lokalnom-nivou.pdf>
- Bedeković, V. i Zrilić, S. (2014). Interkulturalni odgoj i obrazovanje kao čimbenik suživota u multikulturalnom društvu. *Magistra Iadentaria*, 9(1), 111-122. <http://dx.doi.org/10.15291/magistra.714>
- Bojović, Ž. (2022). *Opšta pedagogija*. Užice: Univerzitet u Kragujevcu, Pedagoški fakultet u Užicu.
- Bosnić Đurić, A., Đurić, M. i Tomašević, T. (2021). *Isto i različito: kratki vodič kroz interkulturalno obrazovanje*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji. https://www.emins.org/wp-content/uploads/2021/03/ISTO-I-RAZLI%C4%8CITO-Kratki-vodi%C4%8D-kroz-interkulturalno-obazovanje_FINAL1.pdf
- Budimir-Ninković, G. (2004). *Vrednosne orijentacije mladih i odraslih*. Jagodina: Učiteljski fakultet.
- Centar za istraživanje etniciteta (2019). *Šta su prepreke interkulturalnosti u Srbiji?* Beograd: Centar za istraživanje etniciteta. <https://ercbgd.org.rs/wp-content/uploads/pdf/publikacije-naslovna/prepreke-interkulturalizmu.pdf>
- Cvetko, J., Gudelj, M. i Hrgovan, L. (2000). Inkluzija. *Diskrepancija*, 1(1), 24-28. <https://hrcak.srce.hr/20562>
- Dhakar, D. (2022). The Impact of Globalization on Human Rights. *International Journal of Creative Research Thoughts*, 10(1), 749-755. <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2201532.pdf>
- Dimitrova-Radojičić, D. i Čičevska-Jovanova, N. (2013). Stavovi nastavnika osnovnih škola o inkluzivnom odgoju i obrazovanju u Republici Makedoniji. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 49(Supplement), 164-172. <https://hrcak.srce.hr/110039>
- Dorđević, J. (1997). *Nastava i učenje u savremenoj školi*. Beograd: Učiteljski fakultet, Sasvez pedagoških društava Jugoslavije.
- Dorđević, J. (2012). Talentovani učenici: vrednosti i moralno vaspitanje. U G. Gojkov (Ur.), *Daroviti i moralnost*, 17(str. 276-290). <https://www.uskolavrsac.edu.rs/Novi%20sajt%202010/Dokumenta/Izdanja/17%20Okrugli%20sto/21%20DjordevicJ.pdf>
- Grupa MOST (2007). *Vodič za unapređivanje interkulturalnog obrazovanja*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo. <https://www.researchgate.net/publicati>

- on/283123055_Vodic_za_unapredjenje_interkulturalnog_obrazovanje#fullTextFileContent
- Halstead, M. (1996). Values and values education in schools. In M. Halstead, & M. Taylor (Eds.), *Values in education and education in values* (3-14. str.). RoutledgeFalmer. <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203973554/values-education-education-values-monica-taylor-mark-halstead?refId=20daf3c-36a1-405a-a532-2173ac81517a&context=ubx>
- Hercigonja, Z. (2017). Interkulturalni odgoj i obrazovanje kao imperativ razvoja interkulturalnih kompetencija. *Socijalne teme*, 1(4), 103-115. <https://hrcak.srce.hr/file/285399>
- Imširagić, A. (2012). Humane pretpostavke inkluzivnog obrazovanja učenika oštećenog sluha. *Život i škola*, LVIII(27), 94-102. <https://hrcak.srce.hr/83167>
- Jelić, S. i Kolarević, V. (2016). Fenomen socijalne isključenosti u periodu tranzicije u Srbiji. *Sociološki pregled*, L(2), 209-228. <https://doi.org/10.5937/soc-preg1602209J>
- Jensen, L. A., Arnett, J. J., & McKenzie, J. (2011). Globalization and cultural identitydevelopments in adolescence and emerging adulthood. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 285-301). NewYork, NY: Springer Publishing Company. https://www.researchgate.net/publication/227063612_Globalization_and_Cultural_Identity
- Joint report on social inclusion* (2004). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- Joksimović, S. i Janjetović, D. (2008). Pojam o sebi i vrednosne orijentacije adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(2), 288-305. <https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2008/0579-64310802288J.pdf>
- Jukić, R. (2013). Moralne vrijednosti kao osnova odgoja. *Nova prisutnost*, 11(3), 401-417. <https://hrcak.srce.hr/file/164212>
- Koković, D. (2005). *Pukotine kulture* (2. izmenjeno izd.). Novi Sad: Prometej.
- Leutar, I., Penava, T. i Marković, N. (2014). Uključenost osoba s invaliditetom u zajednicu. *Socijalne teme*, 89-114. <https://hrcak.srce.hr/file/261743>
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., ..., Patsios, D. (2007). *The multi-dimensional analysis of social exclusion*. Bristol: Department of sociology and school for social policy, Townsend centre for the international study od poverty and Bristol institute for public affairs, Univerity of Bristol. https://www.researchgate.net/publication/267222796_The_Multi-Dimensional_Analysis_of_Social_Exclusion
- Maksimović, J. (2017). *Inkluzija u obrazovanju – podrška deci sa smetnjama u razvoju*. Užice: Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet u Užicu.
- Marić Jurišin, S. (2020). Učenje zasnovano na zajednici – važan segment treće misije univerziteta. U Klemenović, J. (Ur.), *Znanje i poverenje u visokom obrazovanju*

- (str.158-178). Novi Sad: Centar za podršku studentima Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
- Mikanović, B. i Popović, K. (2021). Konstrukcija i provera skale socijalne uključenosti i isključenosti studenata. *Research in Pedagogy*, 11(2), 351-358. <https://doi.org/10.5937/IstrPed2102351M>
- Miles, S. (2007). *Škola za sve – uključivanje djece sa razvojnim teškoćama u obrazovanje* (J. Đorđević, prev.). Podgorica: Save The Children UK. (Originalni datum izdavanja: 2002). <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Schools%20for%20All%20Serbian.pdf>
- Mladenović, U. i Knebl, J. (2000). Vrednosne orijentacije i preferencije životnih stilova adolescenata. *Psihologija*, 33(3-4), 435-454. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0048-5705/2000/0048-57050003435M.pdf>
- Mrnjajus, K. (2008). *Pedagoška promišljanja o vrijednostima*. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Mrnjajus, K. (2013). Interkulturalnost u praksi – socijalna distanca prema „drugacijima”. *Pedagogijska istraživanja*, 10(2), 309-325. <https://hrcak.srce.hr/file/191500>
- Mrnjajus, K., Rončević, N. i Ivošević, L. (2013). *[Inter]kulturalna dimenzija u odgoju i obrazovanju*. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Munck, R. (2002). Globalization and Democracy: A New „Great Transformation”? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 581(1), 10-21. <http://dx.doi.org/10.1177/000271620258100103>
- Muškinja, O. (2011). *Inkluzija – između želje i mogućnosti*. Novi Sad: Pokrajinski ombudsman Autonomne Pokrajine Vojvodine. https://narip.cep.edu.rs/biblioteka/literatura_na_srpskom_jeziku/inkluzija_izmedju_zelje_i_mogucnosti_2011.pdf
- Nag, D. (2019). Globalization and Cultural Transformation: Concept and Perspectives. *Emerging Trends in Development Research*, 26(1-2), 13-19. https://www.academia.edu/45673533/Globalization_and_Cultural_Transformation_Concept_and_Perspectives
- Nikolić, S. i Cvijanović, G. (2017). Interkulturalno obrazovanje kao nova dimenzija školskog kurikulumu kroz implementaciju migranata u redovan školski sistem. *Pedagoška stvarnost*, 63(2), 93-106. <https://doi.org/10.19090/ps.2017.2.93-106>
- Ninčević, M. (2009). Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: drugi kao polazište. *Nova prisutnost*, 7(1), 59-84. <https://hrcak.srce.hr/file/60935>
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pedagoška enciklopedija 2* (1989). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pedagoški leksikon* (1996). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrović, J. i Zotović, M. (2012). Adolescenti u Srbiji: U traganju za novim vrednostima. *Teme*, XXXVI(1), 47-66.

- Rot, N. i Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju, Institut društvenih nauka.
- Sarker, R., & Parween, S. (2021). Disability and exclusion: social, education and employment perspectives. *Bhutan journal of research & development*, 10(2), 29-47. <https://bjrd.rub.edu.bt/index.php/bjrd/article/view/95/43>
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: three paradigms. *International labour review*, 133(5-6), 531-578. https://www.researchgate.net/publication/247563087_Social_Exclusion_and_Social_Solidarity_Three_Paradigms
- Slijepčević, D. (2016). Obrazovanje kao mehanizam socijalnog uključivanja - Uloga obrazovanja u smanjivanju rizika od socijalne isključenosti -. *Sociološki diskurs*, 6(11), 81-96.
- Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini, Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-11/Summary_NHDR_2020_BSC.pdf
- Steger, M. (2003). *Globalization: a Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press. https://www.academia.edu/7176061/Steger_Manfred_2003_Globalization_A_very_short_introduction
- Škorić, J. (2016). Socijalna isključenost i nejednakost u kontekstu globalizacije. *Kultura polisa*, XIII(29), 395-405. <https://kpolisa.com/index.php/kp/article/download/859/816/1717> <https://doisrpska.nub.rs/index.php/socioloskidiskurs/article/view/3875/3692>
- Šporer, Ž. (2004). Koncept društvene isključenosti. *Društvena istraživanja*, 13(1-2(69-70)), 171-193. <https://hrcak.srce.hr/file/24362>
- Tanović, A. (1972). *Vrijednost i vrednovanje: (prilog proučavanju aksiologije)*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije (2019). *10 godina (2009-2019)*. https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/12/SIPRU_10_sr.pdf
- Trbanc, M. (1996). Social exclusion: the concept and data indicating exclusion in Slovenia. *Družboslovne razprave*, XII(22-23), 99-114. <https://www.sociološko-drustvo.si/wp-content/uploads/2021/10/dr22-23Trbanc.pdf>
- Universal Declaration of Human Rights* (1948). Adopted and proclaimed by the United Nations General Assembly resolution 217 A (III). <https://www.supremecourt.ge/files/upload-file/pdf/act3.pdf>
- Vican, D. i Karamatić Brčić, M. (2013). Obrazovna inkluzija u kontekstu svjetskih i nacionalnih obrazovnih politika – s osvrtom na hrvatsku obrazovnu stvarnost. *Život i škola*, LIX(30), 48-65. <https://hrcak.srce.hr/131847>
- Vujčić, V. (1987). *Sistem vrijednosti i odgoja: idejni i vrijednosni aspekti razvoja i odgoja mladih*. Zagreb: Školska knjiga.

- World Declaration on Education for All* (1990). Adopted by the World Conference on Education for All, in Jomtien, Thailand. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127583>
- Yadav, M. K., & Longchar, S. (2018). Social exclusion and social inclusion: an overview. *International journal of science and research*, 7(1), 877-880. <https://www.ijsr.net/archive/v7i1/25121707.pdf>
- Zubac, J. (2020). Problem definisanja i operacionalizacije pojma socijalna inkluzija. *Kultura*, 166, 316-336. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2020/0023-51642066316Z.pdf>
- Životić, M. (1969). *Čovek i vrednosti*. Beograd: Prosveta.